

Edward Groenland Socio-economic well-being and behavioral reactions. A panel study of people drawing benefits from the Dutch National Security System. Tilburg University Press, 1989, 203p.

Vanaf 1984 stelt het ministerie van Onderwijs middelen beschikbaar voor het project 'Social security and the allocation issue'. In een deelproject staat voor onderzoekers van de Katholieke Universiteit van Brabant de vraag centraal hoe sociaal-economische groepen met een verschillende positie ten aanzien van het in Nederland gebruikte stelsel van sociale zekerheid dit stelsel waarnemen, beoordelen en hoe hun gedrag erdoor wordt beïnvloed. Over een onderdeel hiervan gaat de dissertatie van Groenland.

Hij richt zich op drie groepen ontvangers van uitkeringen: zij die werkloos zijn, mensen in de bijstand en arbeidsongeschikten. Als vergelijkingsgroep gebruikt hij werkenden. De dimensies waarlangs de ontvangers van uitkeringen de kwaliteit van hun bestaan beoordelen en het gedrag dat zij vertonen als zij vinden dat deze kwaliteit niet optimaal is, vormen de centrale onderwerpen van de studie.

Het voor de studie verzamelde empirische materiaal is niet alleen door Groenland gebruikt, maar dient ook voor de beantwoording van de vraagstellingen van andere onderzoekers. Uiteindelijk werd er met ruim 1000 respondenten meestal twee keer en soms drie

keer, met tussenpozen van een jaar, een gesprek gevoerd.

Groenland begint zijn studie met een overzicht van de literatuur over welzijn. Om de literatuur te plaatsen maakt hij gebruik van een typologie (bijvoorbeeld objectief versus subjectief welzijn, individueel versus geaggregeerd welzijn, cognitief versus affectief welzijn, globaal versus multidimensioneel welzijn). Meestal heeft de literatuur betrekking op een theoretisch uitbouwen en/of een empirisch onderbouwen van het concept of heeft het betrekking op de beleidsimplicaties van verschillen in welzijn. Veel literatuur waarin de relatie tussen welzijn en gedrag centraal staat werd door hem echter niet gevonden. Vanwege de longitudinale onderzoeksopzet zou literatuur over de gedragseffecten op termijn vooral welkom zijn.

Van de mogelijke dimensies aan welzijn wordt aan de sociaal-economische factor een centrale rol toebedeeld. Ook de te bestuderen gedragsaspecten hebben betrekking op het verbeteren van het sociaal-economisch welzijn (socio-economic well-being SEWB). Vier subdimensies aan SEWB worden verondersteld, te weten beschikking over geld, beschikking over goederen en diensten, financiële zekerheid en financiële onafhankelijkheid. Het gedrag wordt onderscheiden in daadwerkelijk gedrag (overt behavior) en mentaal gedrag (covert behavior). Bij mentaal gedrag wordt bedoeld op in gedachten bezig zijn met financiële zaken. Het daadwerkelijke gedrag wordt ondermeer

onderscheiden in gedrag gericht op vergroting van de huidige financiële ruimte en gedrag dat gericht is op de (financiële) zekerheid in de toekomst. Verondersteld wordt dat het gedrag van invloed is op SEWB een jaar later. Omdat eigen welzijn meestal relatief tot het welzijn van anderen wordt ervaren wordt er afzonderlijk aandacht besteed aan de ontwikkeling van een concept waarin eigen financiële positie met die van anderen wordt vergeleken. Het instrument om dit concept te meten wordt de sociale vergelijkingsschaal genoemd. Daarnaast worden er items gebruikt om het aspiratieniveau te meten.

Met behulp van confirmerende factoranalyse en soms ook gewone varimax rotaties, wordt in meestal afzonderlijke analyses geprobeerd om de meetinstrumenten voor de verschillende concepten te verantwoorden. Bij de analyse van de samenhangen tussen enerzijds SEWB en anderzijds de gedragscomponenten wordt gebruik gemaakt van productmoment-correlaties. De uitkeringsgroepen worden met elkaar vergeleken door hun gemiddelden op de verschillende meetinstrumenten naast elkaar te plaatsen. Via twee-weg-variantie-analyses wordt ook de factor tijd in de analyse meegenomen. De structurele samenhangen tussen de concepten worden met behulp van het computerpakket LISREL onderzocht. In de aan het slot van de studie gepresenteerde meest omvattende LISREL-analyse worden de verschillende groepen uitkeringstrekkers als dummy-variabelen behandeld. In de structurele analyse worden ook vier persoonsgegevens (inkomen, opleiding, burgerlijke staat en leeftijd) meegenomen.

Groenland vindt dat werkloosheid ertoe leidt dat men de eigen sociaal-economische positie als ongunstig gaat beschouwen. Gedrag om de toekomst zeker te stellen wordt vooral geactiveerd vanuit een hoger niveau van SEWB, terwijl zij die mentaal gedrag vertonen zich juist kenmerken door een laag niveau voor SEWB. De positie in het stelsel van sociale zekerheid is hierbij gecontroleerd. Uit de samenvatting moge duidelijk worden dat Groenland niet voor een gemakkelijke taak was geplaatst: het bestuderen van gedragsreacties bij groepen

met een verschillende soort uitkering in een longitudinale onderzoekopzet. Verder is de samenstelling van de groepen nogal verschillend wat betreft die variabelen die in veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek relatief veel van de variantie in gedrag en opvattingen binden, zoals leeftijd, opleiding, geslacht, gezondheid en gezinssamenstelling. Veel van de gepresenteerde verschillen tussen bijvoorbeeld arbeidsongeschikten en bijstandtrekkers kunnen op verschil in groepssamenstelling worden herleid. Wel laat Groenland in een bijlage verschillen in samenstelling van de groepen zien, maar betreft dit niet in de bespreking van de resultaten. Ook in de structurele analyse wordt maar een beperkt aantal van deze variabelen de mogelijkheid geboden de samenhangen op te schonen.

Andere belangrijke variabelen die mogelijk van invloed zijn op het gedrag van mensen in financieel ongunstige situaties, komen niet aan bod. Zo wordt in de tabellen bijvoorbeeld een vergelijking naar welzijn gemaakt tussen werklozen onder de wetten van voor 1987 en die van na 1987. (De onderzoekers hadden pech dat ten tijde van het onderzoek het stelsel van uitkeringen werd herzien). In deze vergelijkingen wordt voorbij gegaan aan de duur (onder de nieuwe wet korter) dat men geen werk heeft. Voor het gedrag van het ondernemen van initiatieven om het eigen welzijn te verbeteren zou een dergelijke factor op zijn minst genoemd moeten worden. Over een relatie met een mogelijk beroepsperspectief voor bepaalde beroepsgroepen wordt evenmin ergens gerept.

In de structurele analyses van de samenhangen tussen het (on)welzijn en het ontplooiende gedrag mis ik – niet alleen de beide hiervoor genoemde variabelen – maar ook de inbreng vanuit studies hoe mensen zich gedragen in voor hen (soms langdurige) moeilijke situaties. Bijvoorbeeld in de traditie van Lazarus zijn coping strategieën 'Psychological stress and the coping process' (1966) of de aanpak van Tazelaar's 'Mentale incongruenties-sociale-restricties-gedrag' (1980). De studie (zoals in de titel beloofd) naar de samenhangen tussen (on)welzijn en (mogelijk) gedrag om dit welzijn te verhogen bij mensen met een uitkering komt hier-

door niet uit de verf. Hoewel Groenland tevreden is over de gebruikte analyse modellen (In addition to the cross-sectional models, the longitudinal model also fits well. This finding undoubtedly contributes to the general validity of the approach, p. 168), betwijfel ik sterk of er geen betere modellen waren geweest. Een goede model-fit is bij LISREL niet zo moeilijk te bereiken.

Ten aanzien van het meten van de concepten nog een paar kanttekeningen. Uit de confirmerende factoranalyse blijkt dat er binnen het centrale concept SEWB empirisch geen subdimensies onderscheiden kunnen worden. Gezien de geringe verschillen tussen de veronderstelde subdimensies (bijvoorbeeld tussen financiële zekerheid en financiële onafhankelijkheid) verbaast mij dit niet. Wat mij wel verbaast is dat pas de tweede golf van het panel gebruikt wordt voor de schaalconstructie. In de eerste golf blijkt men met kwalitatieve methoden gewerkt te hebben, waarvan slechts bij een gedeelte van de respondenten de data over welzijn zijn geanalyseerd.

Tenslotte lijken de items bedoeld om verschillende concepten in de LISREL-modellen te meten, zo op elkaar dat ik nieuwsgierig wordt naar analyses, waarin de meetinstrumenten voor bijvoorbeeld daadwerkelijk gedrag, mentaal gedrag en de aspiratieschaal niet in aparte analyses zijn geconstrueerd (zoals gerapporteerd), maar in één grote analyse. Confirmerende factoranalyse is hier geschikt voor. Zo is voor de aspiratieschaal het item 'Volgend jaar probeer ik mijn inkomen te vergroten' gebruikt, voor een schaal daadwerkelijk gedrag de vraag 'probeert (het gezin) extra geld te verdienen?' en voor de mentale gedragsschaal de uitspraak 'ik ben bezig manieren uit te denken om extra geld te verdienen'. Mogelijk passen de vraagstellingen eerder bij elkaar, dan dat ze verschillende concepten aftappen. Deze concepten vormen wel de belangrijke variabelen uit het structurele model van LISREL. Ook door de LISREL-analyse uit te breiden met de meetmodellen voor de concepten, zou meer zicht zijn ontstaan op het eigen karakter van de items.

Het meest interessant en prettig te lezen

vond ik de eerste theoretische hoofdstukken over het meten van welzijn. De relatie tussen (on)welzijn en gedrag is theoretisch mager doordacht en het empirische deel van de studie laat te veel ruimte voor een andere aanpak. Het is jammer dat deze studie nog weinig bijdraagt aan inzicht in de wijze waarop mensen zich gedragen onder de druk van financiële zorgen. Misschien is er als compromis met de anderen die gebruik hebben gemaakt van de data te veel geschrapt in het vragenformulier.

H.R. Knol

J.W. Foppen, Gistend Beleid, veertig jaar universitaire onderwijspolitiek, Vuga, 's-Gravenhage, 1989

Toen ik, na urenleng geboeid te hebben gelezen in Foppens *Gistend Beleid*, dit boek uiteindelijk neerlegde, realiseerde ik me dat ik er gemengde gevoelens aan had overgehouden. Enerzijds was ik onder de indruk van de knappe en gedetailleerde historische beschrijving die de auteur ten beste geeft. Anderzijds vroeg ik me af wat ik er in analytische zin nu van had opgestoken.

De historische beschrijving is indrukwekkend. Foppen heeft een veertigtal gesprekken gevoerd met allerlei actoren in en betrokkenen bij het hoger-onderwijsbeleid van de afgelopen decennia. Daarnaast heeft hij een grote hoeveelheid stukken, notities, verslagen en artikelen opgespoord en doorgenomen. Aan de hand van het aldus verkregen zeer rijke materiaal slaagt hij erin een overzichtelijke, maar vooral ook boeiende beschrijving te geven van veertig jaar beleidsvorming betreffende de herstructurering van het wetenschappelijk onderwijs.

Maar de analyse is minder overtuigend. Wat tracht Foppen nu precies te betogen?

Centraal in de studie staan vragen als: hoe is de herstructurering van het universitaire onderwijs in de afgelopen decennia tot stand gebracht? Welke omstandigheden deden zich daarbij voor? Welke mogelijkheden bood de herstructurering? Welke keuzen werden gemaakt? (p. 16).

De aanleiding tot het onderzoek, zo stelt de auteur, was de conclusie van de voormalige minister Van Kemenade (geformuleerd tijdens een rede in 1982, ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar) dat de hogeronderwijsinstellingen in het proces van herstructurering belangrijke kansen hebben laten liggen om invloed uit te oefenen op de aard en de richting van het hoger-onderwijsbeleid. De probleemstelling die aan de studie ten grondslag ligt, is niet zonder meer duidelijk. Aangegeven wordt dat het onderzoek is beperkt tot de 'ontwikkeling en totstandkoming van de overheidsvisie' inzake de universitaire herstructurering (p. 17). Verderop in de tekst wordt gesteld dat het onderzoek zich richt op de vraag wat het overheidsbeleid (met name de diverse nota's en wetten) heeft bijgedragen aan 'de universitaire taken en de functies van het universitaire onderwijs' (p. 18). Onder het kopje probleemstelling wordt het accent vervolgens gelegd op de vraag welke factoren van invloed zijn geweest op het (door de auteur als langzaam gekwalificeerde) verloop van het wetgevingsproces ten aanzien van het universitaire onderwijs (p. 18). Echt duidelijk vond ik de probleemstelling niet. En misschien is dat wel een belangrijke reden waarom ik me na lezing van het boek afvroeg wat nu eigenlijk het analytische gedeelte van het betoog was geweest.

De studie is uitgevoerd aan de hand van een theoretisch model, aangeduid als het 'container-model'. Dit 'container-model' wordt gepresenteerd als een uitbreiding van het bekende '*garbage can model*' van Cohen, March en Olsen. Met behulp van dit model (zo laat de auteur weten) zijn enerzijds de criteria geformuleerd waarmee het rijke historische materiaal is geselecteerd en geordend, en wordt anderzijds een verklaring gegeven van het verloop van het herstructureringsproces en de uitkomsten ervan. Hoe die materiaal-ordening enerzijds en de verklaring anderzijds plaatsvinden blijft echter onduidelijk. Duidelijke criteria voor selectie en ordening heb ik niet aangetroffen. Noch ben ik in het boek een helder geformuleerd verklaringsmechanisme tegengekomen. Of het moet zijn dat Foppens proposities als zodanig dienst hebben gedaan. Laten we eens

wat nader ingaan op die proposities.

Foppen stelt dat de historische beschrijving én de verklaring 'vorm krijgen via een negental proposities die aan het model zijn ontleend' (p. 19; zie ook p. 39). De proposities lijken aan de ene kant gebaseerd te zijn op enkele (nogal brede) aspecten van het '*garbage can model*', aan de andere kant betreffen ze echter ook de beoordeling van de bruikbaarheid van dat model als onderzoeksstrategie (bijvoorbeeld proposities 3 en 8). Kennelijk heeft de auteur de proposities in zijn achterhoofd gehad toen hij zijn historische beschrijving componeerde. Zoals gezegd, is die compositie boeiend geworden. Hoe de proposities zijn gebruikt om het vergaarde materiaal te selecteren en te ordenen is echter niet vast te stellen.

Maar het 'container-model' wordt niet alleen gebruikt voor de selectie en ordening van het empirische materiaal ten behoeve van een beschrijving. Op p. 22 lezen we: 'Op basis van het container-model zal (...) een verklaring worden gegeven voor de verschillende wijzen waarop onderwijskundige problemen en oplossingen in opeenvolgende overheidsbesluiten werden gecombineerd en wat de herkomst was van de relevante elementen van zulk overheidsbeleid'. Een verklarende analyse dus, waarbij de formulering van de afhankelijk variabele(n) de probleemstelling toch nog enigszins verduidelijkt. Wat die verklarende pretentie betreft, wordt echter ook weer gas terug genomen. In plaats van om een toetsing van het theoretische model, blijkt het om 'de beperkte doelstelling van de ontwikkeling van het model' te gaan (p. 19). Ook worden de theoretische begrippen van het model 'nog niet vastomlijnd' geacht, reden waarom, zo meent Foppen, naar empirische ondersteuning en niet naar falsificering moet worden gestreefd (p. 19).

De verklaring met behulp van de negen proposities wordt zodoende een enigszins merkwaardige benadering tussen exploratie en toetsing in. Het karakter van de proposities is daarmee in overeenstemming. Niet alleen geldt dat niet alle proposities inhoudelijke concepten betreffen, ook blijkt geen enkele propositie het karakter van een hypothese te hebben. Ze zijn niet deductief afgeleid uit het theoretisch mo-

del en ze impliceren geen van alle een relatie tussen een afhankelijkke en één of meer onafhankelijke variabelen.

Het lijkt erop dat zowel de selectie en ordening van het empirische materiaal als de verklarende analyse voornamelijk hebben plaatsgevonden in het hoofd van de onderzoeker. Voor de lezer is niet controleerbaar hoe deze processen zijn verlopen. De zinvolheid van het hanteren van de proposities moet kennelijk blijken uit de geboden beschrijvingen en beschouwingen.

Op diverse plaatsen in het boek constateert de auteur dat de proposities goede dienst hebben bewezen bij het beschrijven van de historische ontwikkelingen (zie bijvoorbeeld pagina's 67, 141, 189, 214). Hoewel een expliciete formulering van de criteria voor selectie en ordening overtuigender zou zijn geweest, kan ik met de gekozen onderzoeks-aanpak nog vrede hebben. In elk geval levert het een boeiende beschrijving op.

De verklarende analyse is echter teleurstellend. Foppen stelt dat het 'container-model' een adequaat begrippenkader verschaft 'om het langlopende beleidsproces van de herstructurering in het universitair onderwijs te analyseren en te verklaren' (p. 241; zie ook p. 256), maar de geboden verklarende uitspraken blijven vaag en algemeen. Zo lezen we dat 'de ideeën en gedachten die in de loop der tijd de betrokkenen beïnvloedden, zelf weer in hoge mate werden bepaald door de omstandigheden waaronder ze waren ontwikkeld' (p. 241) en dat 'de verandering in omstandigheden in hoge mate van invloed was op de mogelijkheden en de keuzen van de overheid' (p. 246). Foppen concludeert naar aanleiding van dit soort uitspraken dat er sprake is van een 'onderlinge samenhang' die in het 'container-model' wordt verondersteld en dat daarmee een verklaring is gegeven van het beleidsproces aangaande de herstructurering van het wetenschappelijk onderwijs (p. 260).

Ik kan tot mijn spijt deze conclusie niet delen. Naar mijn mening is van een verklarende analyse in deze studie geen sprake. Maar het boek bevat wel een gedetailleerde en boeiende beschrijving van wat zich gedurende vier de-

cennia heeft afgespeeld rond de herstructurering van ons universitaire onderwijs. Voor een ieder die daarin is geïnteresseerd, heeft het boek heel wat te bieden.

F.A. van Vught

Roel Pieterman, De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920, Politiek-juridische ideeënstrijd over de scheiding van machten in de staat, Gouda Quint BV, 1990, 260 p. (diss.).

'Het bestaande voldoet niet; daarover zijn wij het eens. Het regt in Nederland is traag en duur alleen voor rijken en voor armen is hier regt te krijgen. (...) Rijken en rijke maatschappijen dreigen ongestoord den burgerman, den man uit den middenstand, met een proces, omdat zij niet bevreesd zijn voor de kosten, terwijl de burgerman door een verloren proces zou zijn geruïneerd. Wij moeten uit die toestand geraken' (p. 108). Aldus luidt een van de citaten aangehaald door Pieterman in zijn studie, *De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920*, waarop hij op 14 februari van dit jaar promoveerde. Het citaat verwijst naar een problematiek die nog steeds speelt: de rechterlijke organisatie werd en wordt door sommige ervaren als traag werkend en duur zowel voor de schatkist als voor de burger. Voor de 'middengroepen' is de toegang tot de rechter, vanwege de lange procesgang en hoge proceskosten in feite geblokkeerd. Het zijn echter niet alleen de citaten waaraan dit boek zijn actuele betekenis ontleent, zoals uit het onderstaande moge blijken. Dit boek gaat over de plaats van de rechtspraak zoals deze door deelnemers aan het politiek-juridische discours van 1813 tot 1920 wordt gezien en met name over de vraag in hoeverre recht, rechter en rechtspraak doorslaggevend zouden moeten zijn in de maatschappij. De discussies, opgetekend in de *Handelingen van de Tweede Kamer* en in juridische geschriften, zijn door de auteur geanalyseerd. In deze analyse werden drie machtsvragen betrokken die door de tijdgenoten zelf als belangrijkste zijn aangegeven, namelijk 1) moet er in iedere provincie een gerechtshof zijn? 2) welke plaats

dient het Openbaar Ministerie (OM) in te nemen in relatie tot de uitvoerende macht en de rechterlijke macht? en 3) is er een taak voor de rechter weggelegd in rechtszaken van burgers tegen de overheid? Bij deze drie vragen gaat het er steeds om welke organen men tot de rechterlijke macht wil rekenen en wat de grenzen van hun bevoegdheden zijn. Aan deze concrete vragen ligt de basisvraag ten grondslag of een in heel Nederland geldend systeem van rechtsregels in ieder voorkomend geval op gelijke wijze zal worden toegepast.

Twee tegenovergestelde opvattingen blijken in de discussie te bestaan: het conservatief en het liberaal-juridisch paradigma. Volgens het conservatief paradigma stijgt het algemeen belang boven het belang van de individuele burgers uit. Het paradigma gaat uit van de noodzaak van een duidelijke hiërarchie in de staat waarbij de koning, en later de regering, de instantie is die boven alle andere verheven is en in de laatste plaats beslist. Aan de rechter wordt een ondergeschikte rol toegekend. Tevens wordt dit paradigma (tot 1848) gekenmerkt door een oriëntatie op het verleden, een voorkeur voor praktische oplossingen voor steeds andere concrete problemen en een afkeer van rationalistische theorieën. Het liberaal-juridisch paradigma daarentegen stelt de individuele burger voorop. De rechterlijke macht dient diens belangen te beschermen en daartoe moet zij een gelijkwaardige positie bezitten ten opzichte van de wetgevende en de uitvoerende macht. Dit paradigma wordt bovendien gekenmerkt door een oriëntatie op de toekomst, een voorkeur voor algemeen geldende regels en een afkeer van onzekerheid schepende ad hoc oplossingen.

De auteur beoogt, vanuit een historisch-sociologisch perspectief, de ontwikkeling van ideeën over de plaats van de rechtspraak te beschrijven. In het algemeen gesproken is de auteur hierin geslaagd. Een kanttekening kan worden geplaatst bij de behandeling door de auteur van de (indirecte en directe) deelnemers aan het politiek-juridisch discours. De invloeden die van buitenaf een rol speelden in de debatten worden niet of nauwelijks behandeld. Werd er van buitenaf geen druk uitgeoefend op

deze discussies? Ook degenen die daadwerkelijk deelnamen aan het kameroverleg komen summier in beeld. Slechts van enkele woordvoerders in het politiek-juridisch debat wordt hun achtergrond gegeven. Soms gebeurt dat in de tekst; over de Minister van Justitie Van Maanen bijvoorbeeld lezen we dat het 'geen aristocraat, maar een burger is' (p. 34) en over Donker Curtius van Tienhoven, Schooneveld, Van Nes en Van Sonsbeeck dat zij 'allen van burgerlijke afkomst zijn en een juridisch beroep uitoefenen' (p. 61). Over twee van deze en over enkele andere woordvoerders kunnen we de achtergrondgegevens terugvinden in het biografisch overzicht (p. 232-238). Dit overzicht gaat echter slechts over een beperkt aantal woordvoerders en geeft hiervan niet altijd hun sociale herkomst (aristocraat of burger) weer. Er kan dus ook niet nagegaan worden of er een verband is tussen de sociale herkomst, de beroepsmatige achtergrond en de standpunten ten aanzien van de drie machtsvragen. Een bijlage met de betreffende gegevens zou hierbij behulpzaam zijn geweest. Het zou eveneens de overzichtelijkheid ten goede zijn gekomen indien in de bibliografie primaire en secundaire bronnen afzonderlijk zouden zijn vermeld.

Voor een ieder die geïnteresseerd is in de feitelijke gang van zaken in de politiek-juridische discussies over de rechterlijke organisatie en in de machtsprocessen die hierbij een rol speelden is dit een nuttig en waardevol boek. Het maakt bovendien nieuwsgierig naar de huidige reorganisatie van de gerechten en de discussies daarover. Het zou interessant zijn te weten welke en in hoeverre juridische overwegingen of politieke belangtegenstellingen een rol hebben gespeeld bij de uiteindelijke vorm en inhoud van de hedendaagse rechterlijke organisatie. Zoals vroeger werd beweerd dat de instelling van een provinciaal hof de rechtspraak dichter bij de burger brengt (p. 39), zo werden de laatste jaren soortgelijke argumenten aangevoerd voor de afschaffing of juist de instandhouding van de kantongerechten. En ook de discussies over de plaats van het OM in de dubbelrol van magistraat en uitvoerder van overheidsbeleid zijn niet uitgewoed (vgl. Den Doelder 1988).

Tenslotte, het boek voldoet tevens aan de pretenties van de auteur: de ideeën over de plaats van de rechtspraak tussen 1813 en 1910 worden accuraat in kaart gebracht. In de sociologie is plaats voor descriptieve studies, maar men kan zich afvragen of de auteur geen kansen heeft laten liggen op theoretisch gebied.

L.E. de Groot-van Leeuwen

P.J.J. Maessen, Bezuinigingen op de gezinszorg: besluitvorming in de verzorgingsstaat. Acco, Amersfoort/Leuven 1989.

Het doel van dit proefschrift is meer inzicht te verwerven in de wijze waarop in de verzorgingsstaat besluitvorming plaats vindt. Daartoe wordt een case-study gemaakt van de bezuinigingen op de gezinszorg in de laatste vijftien jaar. Speciale aandacht gaat uit naar de vraag of de vertegenwoordigers van het algemeen belang (regering en volksvertegenwoordiging) ook in een teruglopende economie steeds werden overtroefd door een coalitie van vertegenwoordigers van deelbelangen (instellingen, koepels, vakambtenaren en fractiespecialisten: de zogeheten 'ijzeren ring'). De achterliggende vraag is in hoeverre de verzorgingsstaat in staat is tot reële kostenbeheersing en sturing. De gezinsverzorging biedt een interessante casus voor deze vraagstelling. Deze sector was vanouds goed vertegenwoordigd in het politieke circuit en had zich voor behartiging van eigen belangen ook georganiseerd in een sterke koepel. In de bestudeerde periode werd de sektor geconfronteerd met pogingen van de regering om de kosten te beperken, de instellingen in een uniform regiem te brengen en het werk ook inhoudelijk bij te sturen. Het merendeel van het boek bestaat uit een beschrijving van de verschillende ronden in dit gevecht. Informatie hierover is ontleend aan allerlei stukken en aan interviews met sleutelfiguren. De lezer krijgt een gedetailleerd beeld van de actoren, hun belangen, hun acties, hun sterke en zwakke kanten. Ondanks de gedetailleerdheid blijft de beschrijving zeer leesbaar en raken de grote lijnen niet verloren. De situatie mondt uit in de

conclusie dat er geen ijzeren wet van een 'ijzeren ring' is. Het front van de gezinsverzorgings-instellingenvertegenwoordigers bleek lang niet altijd gesloten. Vakambtenaren en functiespecialisten bleken zich niet zonder meer voor de kar van de 'speciale belangen' te laten spannen en zelfs functionarissen van de koepelorganisatie bleken niet blind voor het algemeen belang. Wel werd er tweemaal met succes een 'ijzeren ring' gevormd, en wel toen een fundamentele inbreuk op het lange-termijn-beleid dreigde. Over het geheel genomen slaagde de overheid er toch in om een kostenbeheersing tot stand te brengen en de sector om te vormen tot een uniforme volksvoorziening. Hoewel dat nergens met zoveel woorden gezegd wordt duidt deze studie er toch op dat het met de onbestuurbaarheid van de verzorgingsstaat wel meevalt. De methode van case study stelt beperkingen aan de generaliseerbaarheid van de bevindingen. Het staat dan ook niet vast dat het in andere sectoren van de verzorgingsstaat in vergelijkbare omstandigheden ook zo toegaat, ook al biedt de beschrijving veel herkenning. Deze case studie toont wel overtuigend aan dat eerdere generalisaties over de invloed van speciale belangen niet houdbaar zijn. Ik beschouw dit boek als een aanwinst.

Ruut Veenhoven

Rie Bosman en Wiepke Louwes, Gezinssituaties en onderwijskansen, Een toetsing van verklaringen voor de schoolloopbaanverschillen tussen kinderen uit eenoudergezinnen en tweeoudergezinnen, OOMO-reeks, ITS, Nijmegen, 1989, 179 p.

'Gezinssituaties en onderwijskansen' vormt de afsluiting van een reeks publikaties van Rie Bosman en Wiepke Louwes over het langlopende onderzoeksproject (van de Vakgroep Sociologie van de RU Groningen) waarin schoolprestaties en schoolloopbaan van één- en twee-ouder-kinderen met elkaar worden vergeleken (zie o.a. M & M, 1989, p. 5-23). Het onderzoek vond plaats bij het zogenaamde SMVO-bestand, een representatieve steek-

proef van bijna 40.000 leerlingen uit de leerlingen die in 1977 voor het eerst gingen deelnemen aan het voortgezet onderwijs. De schoolprestaties en -loopbaan van deze leerlingen zijn sindsdien door het CBS bijgehouden.

Vergelijkend onderzoek tussen verschillende gezinstypen is een terrein vol methodologische voetangels en -klemmen, omdat de gezinsstructuur nauw samenhangt met tal van andere variabelen, waarbij niet altijd even duidelijk is of er sprake is van causale relaties, intervernerende variabelen, of inherente kenmerken van de gezinsstructuur.

Bosman en Louwes zijn deze problematiek te lijf gegaan met de methode van 'gematchte paren'. Er werden paren geselecteerd, bestaande uit een één- en een twee-ouder-kind die op zoveel mogelijk variabelen aan elkaar gelijk waren. Van belang is dat de paren ook gelijkgeschakeld waren wat betreft schoolprestatie op de lagere school en intelligentie-score. Behalve de CBS-gegevens over schoolprestatie en schoolloopbaan werden gegevens verzameld door middel van interviews met de betreffende kinderen en hun moeders (het hoofdonderzoek beperkt zich, voor wat betreft de één-ouder-gezinnen, tot moedergezinnen). Uiteindelijk werd de analyse verricht over 88 paren.

Uit eerdere publikaties van de auteurs was al bekend dat één-ouder-kinderen, ondanks de gelijke (kunstmatig gelijk gemaakte) uitgangssituatie, het in het voortgezet onderwijs wat slechter doen dan twee-ouder-kinderen. Dit verschil is beperkt waar het om de schoolprestatie gaat en aanzienlijk wat betreft de schoolloopbaan. In 'Gezinssituaties en onderwijskansen' wordt gezocht naar een verklaring voor de gevonden verschillen in schoolloopbaan.

De auteurs zoeken naar mogelijke verklaringen in de theorie, en rangschikken deze onder twee brede noemers (al naar gelang men het accent legt op het functioneren van het gezin zelf of van de maatschappij):

- deficiet- of tekort-model;
- maatschappelijke omstandigheden.

Meer concrete theoretische verklaringen worden geplaatst op een continuüm met aan de ene kant het tekort-model en aan de andere kant het

maatschappelijk model. Dit is een interessante gedachte, al kan men van mening verschillen over de exacte plaats van sommige verklaringsmodellen op dit continuüm. Het rijtje, hier globaal aan te duiden, theoretische invalshoeken ziet er als volgt uit:

- gezinsontwrichting;
- opvoedingstekorten;
- overbelasting (van de moeder);
- relatie en interactie tussen ouder en kind;
- etikettering;
- inkomenspositie.

Aan elke theoretische invalshoek wordt een apart hoofdstuk besteed. Eerst worden hypothesen ontleend aan de betreffende theoretische noties, waarna deze getoetst worden. Hoewel ik het boek daarmee geen recht doe, moet ik mij beperken tot een selectie uit de voornaamste onderzoeksresultaten.

De duidelijkste resultaten werden geboekt met betrekking tot een complex van factoren, ontleend aan de invalshoeken 'opvoedingstekorten', 'relatie ouder-kind' en 'etikettering'. Los daarvan blijkt de inkomenspositie van belang te zijn.

In een aantal gezinnen zonder vader ervaart men het gemis van een gezagsfiguur. In veel één-ouder-gezinnen, waardoor kinderen gemakkelijker aan hun schoolverplichtingen kunnen ontsnappen. Geslachtsbepaalde rolverwachtingen zijn hierbij van belang, evenals daarmee samenhangende (zelf)etikettering van alleenstaande moeders. Het is niet zo dat de alleenstaande moeders uit het onderzoek niet geïnteresseerd zouden zijn of hun best niet zouden doen, integendeel. De meeste alleenstaande moeders zijn, onder invloed van het maatschappelijk oordeel dat kinderen het niet zonder vader als gezagsfiguur kunnen stellen, en wellicht ook hun eigen twijfels daarover, zeer actief met het stimuleren en achter de broek zitten van de kinderen met betrekking tot hun schoolwerk. Dit haalt echter relatief weinig uit omdat het irritatie wekt bij het kind of zich niet serieus genomen wordt. Veel moeders moeten ervaren dat het aanvaard krijgen van gezag voor een vrouw alleen geen eenvoudige zaak is.

Een soortgelijk mechanisme doet zich voor in de relatie tot het schoolsysteem. Om te be-

ginnen valt het op dat één-ouder-kinderen, ondanks gelijke prestaties en intelligentie, gemiddeld een lager VO-advies krijgen bij het verlaten van de lagere school dan twee-ouder-kinderen, kennelijk omdat het verwachtingspatroon van de leerkracht mede beïnvloed wordt door de gezinssituatie. Bij een aantal één-ouder-kinderen stemt dit advies niet overeen met de wens van de moeder, net zoals trouwens bij een aantal twee-ouder-kinderen dit advies niet overeenkomt met de wens van de ouders. Er is nu een duidelijk verschil in reactie op deze discrepantie tussen de ouders uit verschillende gezinstypen. In één-ouder-gezinnen is men eerder geneigd het advies van de school op te volgen, in twee-ouder-gezinnen zet men eerder de eigen wens door. Ook hier is vermoedelijk een proces van (zelf)etikettering aan de orde: omdat men zich scherper bekeken en als opvoeder door de maatschappij gediskwalificeerd voelt, durft men minder snel een controversiële keuze te maken. Uit het onderzoek blijkt dat dit een negatieve invloed op de schoolloopbaan heeft; het is dus blijkbaar niet zo dat het advies van de school realistischer is en dat de eigen wens te hoog gegrepen is.

De één-ouder-gezinnen in het onderzoek verkeren in een veel slechtere inkomenspositie dan de twee-ouder-gezinnen. De onderzoekers hebben getracht de effecten te ontrafelen van een slecht inkomen en van een verslechterd inkomen op de schoolloopbaan van kinderen. Uit de analyse blijkt dat het vooral een eventuele inkomensachteruitgang is die de schoolloopbaan in negatieve zin beïnvloedt. De schoksgewijze aanpassing aan een veel lager niveau van welvaart, die dikwijls na een echtscheiding nodig is, kan een uiterst storende invloed op het gezinsleven en daarmee ook indirect op de schoolloopbaan van de kinderen hebben, zoals ook al eerder uit buitenlands onderzoek is gebleken. Financiële problemen vormen echter geen inherent onderdeel van het leven in een één-ouder-gezin. Het was daarom fraaier geweest als de gevormde paren van één- en twee-ouder-kinderen ook aan elkaar gelijk waren gemaakt wat betreft gezinsinkomen en de ontwikkeling van dit inkomen. Naar ik begrepen heb, was het voor de onderzoekers niet goed doen-

lijk om deze variabelen ook bij het matchen te betrekken. Maar jammer is het wel.

Afgezien hiervan is het onderzoek in methodologisch opzicht boven iedere lof verheven. In het kader van een overzichtsstudie heb ik mij de laatste tijd door tientallen, vooral Amerikaanse en Engelse vergelijkende studies met betrekking tot het schoolfunctioneren van kinderen uit verschillende gezinstypen heengeworsteld. Ook tegen het licht van dit internationale referentiekader gezien staat de studie van Bosman en Louwes op een zeer hoog niveau. Helaas wordt Nederlands onderzoek in het buitenland niet opgemerkt als het niet in de Engelse taal beschikbaar is.

Behalve opzet en uitvoering van het onderzoek is ook de weergave ervan in het hier besproken boek van hoge kwaliteit. Theoriegebruik en analyse sluiten goed op elkaar aan. De tekst is uitstekend leesbaar, maar ik was vooral te spreken over de schema's, waarin de nogal gecompliceerde analyse die nodig is bij paarsgewijze matching, helder in beeld wordt gebracht.

Kees van Gelder

P. Hovens en R. Dahler (red.). Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid. Sociaal Antropologische Cahiers XXII. Instituut voor Culturele en Sociale Antropologie/Ministerie van WVC, Nijmegen/Rijswijk; 1988, 419 p.

Zigeuners zijn in Nederland zeer geregeld in het nieuws. Meestal betreft het het toelatings- of inburgeringsbeleid van de overheid, en de protesten van de zigeuners hiertegen. De grote 'naambekendheid' van de groep, mede gevoed door diepgewortelde stereotypen, staat in schril contrast met het gebrek aan wetenschappelijke kennis over de cultuur van de in Nederland levende zigeuners.

De onderhavige bundel in de serie Sociaal Antropologische Cahiers, een gezamenlijke uitgave van het Antropologisch Instituut van de Universiteit van Nijmegen en het ministerie

van WVC, is dan ook een initiatief dat verwelkomd moet worden.

De subtitel van het boek, en de naam van de serie waarin het is uitgegeven, wekken de verwachting dat het substantiële informatie bevat over de cultuur van de zigeuners, en hoe deze ook in de Nederlandse context haar specifieke karakter heeft gekregen. Wat dit betreft komt de lezer bedrogen uit. Wel wordt heel wat materiaal gepresenteerd dat licht werpt op de houding van de Nederlandse samenleving ten opzichte van zigeuners. De meeste artikelen gaan op één of andere wijze over beeldvorming over zigeuners, of over het beleid dat ten aanzien van zigeuners wordt gevoerd. 'Beeldvorming en beleid' was een betere subtitel voor de bundel geweest.

Het boek omvat, afgezien van de inleiding, elf bijdragen van wisselende kwaliteit. Slechts één artikel, dat van Overbekking, Hahn en Geerts, behelst een analyse op basis van veldwerk onder Nederlandse zigeuners. In een hier en daar enigmatisch aandoend vertoog voeren de auteurs de 'burgermaatschappij' en de zigeuners als elkaars onderhandelingspartners op. Tevens wordt het gedrag van de zigeuners geanalyseerd in termen van een model van Barth en Lauwagie, dat onderscheid maakt tussen twee soorten overlevingsstrategieën. Volgens individuen in een sedentaire samenleving een strategie die is gebaseerd op een stabiele, voorspelbare omgeving, aan zigeuners schrijft dit model een strategie toe die gericht is op exploitatie van de buitenwereld waarvan men afhankelijk is maar waarmee de identificatie ontbreekt. Een grote specialisatie en investeringen (bijvoorbeeld in onderwijs) horen in deze strategie niet thuis. Het meest wezenlijke in de levensopvatting van zigeuners is dat men altijd een uitwijkmogelijkheid moet hebben, men van positie moet kunnen wisselen. In dit licht bezien is de tevredenheid van zigeuners die in een huis wonen opvallend. De verklaring die de auteurs hiervoor geven is dat wagenbewoners door het 'beschavingsoffensief' van de Nederlandse overheid zo in hun bewegingsvrijheid worden gehinderd, dat de feitelijke keuze van de woonvorm voor zigeuners niet langer essentieel is. Een aantal van hen gaf te

kennen dat verhuizen tegenwoordig gemakkelijker is wanneer men in een huis woont!

Door de omringende samenleving – terecht – expliciet bij hun analyse te betrekken lijken de auteurs het eens te zijn met Cottaar, Lucassen en Willems, die in hun bijdrage de balans opmaken van het onderzoek naar zigeuners en woonwagenbewoners in Nederland. Deze laatste waarschuwen voor een aanpak waarbij de onderzoeker slechts oog heeft voor het afwijkende van de levenswijze van zigeuners: men is dan geneigd de vaak uitzichtloze positie van zigeuners op deze leefwijze terug te voeren. Dit gevaar onderkende lijkt het mij toch een slechte zaak als door de nadruk op inburgeringsstrategieën en uitsluitingsprocessen er geen oog meer zou zijn voor het verkrijgen van goede, gedetailleerde etnografische informatie.

Dergelijke gegevens kunnen alleen door langdurige participerende observatie worden verkregen. Dat wil zeggen als onderzoekers bereid zijn die stap in een andere samenleving te maken en ook het vertrouwen weten te winnen van een groep die, mede door kennis van de vooroordelen die er tegenover haar bestaan, de nodige reserves tegenover buitenstaanders koestert. Een van de weinige Nederlanders die deze barrière wist te overwinnen is de socioloog Wouter van Wijk, aan wie Hovens zijn uitstekend geschreven bijdrage wijdt. Van Wijk deed zijn onderzoek echter niet onder zigeuners in Nederland (maar in Hongarije) en bovendien in politiek troebele tijden waardoor helaas een belangrijk deel van zijn veldwerknootities verloren ging. Niettemin heeft van Wijk met zijn in Nederland tamelijk onbekende dissertatie (1948) een belangrijke bijdrage geleverd aan de theorievorming ten aanzien van culturele en sociale veranderingsprocessen binnen zigeunergroepen.

Willems en Lucassen analyseren in een andere bijdrage de beeldvorming over zigeuners in Nederlandse encyclopedieën. Deze veranderde niet door ontwikkelingen binnen de tsiganologie, maar door toedoen van wetenschappelijke disciplines die zich in eerste instantie niet met zigeuners bezighielden. De negatieve voorbeelden zijn de fysische antropologie en de criminologie, de positieve voorbeelden de

meer kritisch ingestelde sociale en culturele antropologie en de sociologie. Is de beeldvorming die Lucassen en Willems onderzoeken gebaseerd op wetenschappelijke bronnen, Kommers analyseert de beeldvorming over zigeuners in een gedeelte van de populaire literatuur. Hij neemt de Nederlandse jeugdliteratuur bij de kop en de Nederlandstalige reisliteratuur over Spanje, het land van de *gitano* en de *flamenco*. Valt er in de encyclopedieën nog een zekere historische ontwikkeling in het zigeunerbeeld te onderkennen, in kinderboeken lijken de beelden die worden opgeroepen vooral gebonden aan de themakeuze van de auteur. In kinderboeken staat de informatie niet centraal, maar gaat het om de les die geleerd moet worden: meestal worden zigeuners opgevoerd om het primitiefheidse contrast te bieden ter legitimering van beschaafd-christelijke waarden.

Meijers, Poeth en de Rooij stellen de rechtsproblemen van buitenlandse zigeuners in Nederland op doorwrochte wijze aan de orde. Deze problemen worden steeds in verband gebracht met de tegenstelling tussen de zeer sedentaire Nederlandse samenleving en het nomadisch leefpatroon van de door Nederland reizende (buitenlandse) zigeuners. Men kan zich met reden afvragen waarom de Nederlandse samenleving zulk een indrukwekkend juridisch instrumentarium in het geweer brengt om deze toch zeer kleine groep 'niet-burgers bij uitstek' aan 'inburgering' te onderwerpen. De in 1974 overleden Lau Mazirel nam dit inburgeringsbeleid systematisch op de korrel. In een prima artikel beschrijft De Goei hoe Mazirel de fundering die onderzoekers ter legitimering van dit beleid aandroegen plaatst in het kader van een aloude, intellectuele racistische traditie.

Een aantal hier niet genoemde bijdragen had mijns inziens beter niet opgenomen kunnen worden. Zij hebben of te weinig diepgang, of zijn anderszins kwalitatief beneden de maat. Niettemin bevat dit boek voldoende boeiends om het aan te raden; met name aan hen die zijn geïnteresseerd in de achtergronden van de houding van burgers en instanties ten opzichte van zigeuners in Nederland.

Flip Lindo

R. Wieth. Juden in der Soziologie. Eine öffentliche Vortragsreihe an der Universität Konstanz 1989. Onder redactie van Erhard Konstanzt, 1989. 351 p.

Deze bundel vormt de neerslag van een (tweede) serie openbare colleges, die werd voorafgegaan door een eveneens te Konstanz gegeven serie over het onderwerp 'Judenfeindschaft'. Zij biedt, na een drietal algemene inleidende beschouwingen, acht bijdragen over afzonderlijke figuren uit de sociologie, waaronder Simmel, Buber, Kracauer, Simone Weil, en Elias. De serie sluit met een beschouwing, van Reinhard Bendix, over Duits-Joodse sociologen in een periode van emigratie.

De bundel verdient onze sympathie, en tegelijk een beoordeling die met enige terughoudendheid gegeven moet worden. Het thema, dat zeker internationale dimensies heeft, wordt hier vooral als een Duits thema, en daarmee tevens als een Duits probleem gepresenteerd. De titel van het boek is dan ook lichtelijk misleidend. Maar nu dit zo is, past het ons de onderneming voor het overige te waarderen als een hernieuwde aandacht van overwegend Duitse, c.q. uit Duitsland afkomstige auteurs voor een complex van hier en daar pijnlijk element in de geschiedenis van de Duitse sociale wetenschap, haar zelfbeeld en het aandeel dat joden daarin hebben gehad.

De afzonderlijke bijdragen passen in wisselende mate in het concept van de serie, die naar vraagstelling een sterke samenhang van de onderdelen vereist. Zo is het jodendom bij Martin Buber, overigens maar zeer ten dele een sociale wetenschapper, uiteraard dominant aanwezig, doch bij iemand als Norbert Elias (een bijdrage van J. Goudsblom) zo perifeer dat men zich afvraagt of hier niet een verschuiving van onderwerp optreedt.

Met het thema jodendom worden noties als buitenstaanderschap en marginaliteit in verband gebracht, mede als de verklaring voor het feit dat joden veelal een affiniteit hadden/hebben met een discipline als de sociologie, die deze eigenschappen als het ware verlangt van haar beoefenaren. Dat doet ook nog twee aanvullende vragen opkomen, waaraan de bundel

goeddeels voorbijgaat: de vraag naar mogelijke andere gronden voor een positie als buitenstaander; en de vraag hoe de plaats van het jodendom in de (Duitse) sociologie door niet-joden worden gepercipieerd.

De bundel als geheel behoudt, afgezien van deze vragen, mijn waardering. Persoonlijke voorkeuren kunnen daarin ook een plaats krijgen. Zo vond ik de bijdrage over Siegfried Krauer en Emil Julius Gumbel het meest interessant omdat het hier voor velen van ons minder gangbare auteurs betreft bij wie nieuwe inzichten kunnen worden verkregen. Van de inleidende beschouwingen vond ik vooral die van Dirk Käsler over 'Das Judentum' als zentrales *Entstehungsmilieu der frühen deutschen Soziologie*' verhelderend.

H.M. Jolles

R. Stokvis, Ondernemers en industriële verhoudingen. Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1989. 196 p. f 39,50.

De laatste tien jaar is de beoefening van de bedrijfsgeschiedenis in Nederland tot bloei gekomen, zoals in de jaren zeventig een opleving van de geschiedenis van de arbeidersbeweging te zien was. Was toen de kritiek dat tal van studies over de arbeidersbeweging een haast hagiografisch karakter hadden, nu worden veel bedrijfsgeschiedenissen geschreven vanuit het perspectief van de ondernemer. Tegen die achtergrond mag het boek van R. Stokvis over de ontwikkeling van de landbouwwerktuigenfabriek Vicon op zijn minst verfrissend genoemd worden. De auteur, sportsocioloog van huis uit, benadert het onderwerp vanuit een geheel onafhankelijke wetenschappelijke belangstelling en graaft daardoor dieper dan de meeste bedrijfsgeschiedenissen doen.

Het boek heeft op zekere hoogte het karakter van een representatieve 'case-study' naar ondernemers en arbeidsverhoudingen in Nederland sinds 1945. In een tamelijk geïsoleerd agrarisch gebied, de Haarlemmermeerpolder, groeide het familiebedrijf van twee vooral technisch geïnteresseerde broers uit tot één van

de grootste landbouwwerktuigenfabrieken in Nederland. Deze sterke groei leidt echter in de jaren zeventig tot een crisis, waarna het bedrijf sterk wordt gerationaliseerd en de familie de controle erover verliest. Eerst komt het onder de hoede van een bank, later wordt het bij een groot internationaal concern ondergebracht. Maar wat een aanéenschakeling van cliché's had kunnen worden – welk Nederlands bedrijf heeft na 1945 niet een vergelijkbare ontwikkeling doorgemaakt – wordt dankzij het graafwerk van Stokvis een boeiende en vooral menselijke geschiedenis.

Het ondernemerschap van de gebroeders Visser – de naam Vicon staat voor Visser Constructie Nieuw-Vennep – wordt grondig geanalyseerd. Hun preoccupatie met technische zaken, in het bijzonder met nieuwe vindingen, leidt ertoe dat de oplossing van alle bedrijfsproblemen in deze sfeer gezocht wordt. Het steeds vrij lage en dalende rendement van het bedrijf leidt tot het opvoeren van de investeringen in nieuwe vindingen waarvan grote winsten worden verwacht. Hierdoor ontstaat een soort 'vlucht naar voren': veel projecten lopen op niets uit en leveren verliezen op, waardoor het zoeken naar nieuwe landbouwmachines alleen maar geïntensiveerd moet worden. Kostenbesparingen, rationalisatie van de produktie en het verkoopapparaat, passen niet in deze strategie. Het is directeur H. Visser in feite onmogelijk mensen te ontslaan, want dit zou de 'Vicon-familie' aantasten. Tot de crisis van 1970/71 heeft het bedrijf een tamelijk patriarchale structuur, die nog wordt versterkt door de religieuze homogeniteit; de leiding en het middenkader bestaat overwegend uit gereformeerden, die ook onder de rest van het personeel sterk vertegenwoordigd zijn. De bijzondere kenmerken van het bedrijf verdwijnen echter na 1970.

Over de kwaliteit van de arbeid zijn de bevindingen van Stokvis van belang. Het merendeel van de fabrieksarbeiders werd in de beginjaren gerecruteerd onder de ongeschoolde landarbeiders van de Haarlemmermeer die, door de mechanisatie van de landbouw na 1950, hun werk dreigden te verliezen. Technisch verfind was het werk daardoor niet. On-

derdelen die niet geheel op elkaar pasten werden via 'hameraanpassing' – een flinke klap met de hamer – toch passend gemaakt, een praktijk die zeer lang stand hield. Het gebrek aan technische precisie brak het bedrijf vooral op bij pogingen nieuwe, meer gecompliceerde machines te produceren; Vicon was groot geworden met de tamelijk eenvoudige 'harkkeerder'. Een aantal projecten mislukte mede hierdoor; pas toen nieuwe werktuigen in productie werden genomen die beter aansloten bij de kwaliteiten van het personeel, verdween dit probleem.

Het voorgaande zijn slechts een paar krenten uit de pap. De sociologische invalshoek die Stokvis gekozen heeft betekent wel dat de bedrijfseconomische kant van het verhaal onderbelicht is en soms in het duister gehuld blijft. De wetenschappelijke verantwoording van het boek laat ook hier en daar te wensen over. Stokvis heeft bijvoorbeeld een groot aantal betrokkenen geïnterviewd, maar nergens worden deze interviews als bron verantwoord, waardoor ook niet duidelijk is wanneer de auteur zich hierop baseert. Tenslotte mag niet onvermeld blijven dat het boek vlot geschreven en zeer toegankelijk is. Hopelijk zal ook de nieuwste generatie bedrijfshistorici het boek ter hand nemen.

J.L. van Zanden